

แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์**The Political View of King Rama IV on the Institution of Monarchy**

นายชงทอง จันทรางศุ* อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ (1) รองศาสตราจารย์ ดร.รุ่งพงษ์ ชัยนาม**

(2) รองศาสตราจารย์รสลิน ศิริยะพันธุ์**

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาและวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ (2) ศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาและวิเคราะห์จากเอกสารประวัติศาสตร์และผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงตลอดถึงการสัมภาษณ์วิเคราะห์เจาะลึกกลุ่มตัวอย่างผู้ทรงคุณวุฒิสองราย จากนั้นวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า (1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองที่ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ จากแนวคิดทางการเมืองเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของประเทศไทยจากเดิมที่เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นเทวราชาหรือธรรมราชา มาเป็นแนวพระราชดำริว่า การเป็นพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นเพราะอาณาประชาราษฎร์พร้อมใจกันยกย่องยินยอมให้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น (2) ผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ ทำให้พระราชกรณียกิจและการใช้พระราชอำนาจในฐานะพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับแนวพระราชดำริทางการเมืองที่ปรับเปลี่ยนไป คือมีลักษณะที่มีความใกล้ชิดและเข้าถึงจิตใจของราษฎรมากขึ้นกว่าเดิม มิได้ทรงถือราชาภิสิทธิ์ว่าทรงเป็นเจ้าเป็นใหญ่ และทุกคนต้องยำเกรงต่อพระราชอำนาจ แต่ทรงยึดหลักว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของพระองค์

Abstract

The objectives of this study are: (1) to identify and analyze the political view of King Rama IV on the institution of monarchy; (2) to assess the consequences of the political view of King Rama IV on the institution of monarchy.

The qualitative research methodology employed in this study entailed an analysis of relevant historical documents and academic publications as well as in-depth interviews conducted on two experts. The subsequent analysis was analytical narration.

Based on the study, it was found that (1) there had been a shift in the political view of King Rama IV on the institution of monarchy; while his former view can be identified with the long held notion of the monarchical institution as the *Deva Raja* or *Dhamma Raja*, the new political view on the royal institution subscribed by King Rama IV regarded the endorsement by popular consensus as the necessary condition for the accession to the throne; (2) the consequences of such change in the political view of King Rama IV on the institution of monarchy was reflected in the ways in which the monarch conducted his duties and exerted his prerogative as the king: they became more friendly and accessible to his subjects; the insistence on the royal privilege and the absolute commanding power was replaced by the new principle which placed the happiness of the general populace in the kingdom above requirements of the royal prerogative.

Keywords: Political view, King Rama IV, Institution of monarchy

* นักศึกษาหลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาการเมืองการปกครอง สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

** รองศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

บทนำ

ประเทศไทยมีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของชาติมาช้านานแล้ว กล่าวได้ว่าเป็นระยะเวลาไม่น้อยกว่าเจ็ดร้อยหรือแปดร้อยปี สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันทางการเมืองที่มีความหมายและมีความสำคัญยิ่งสำหรับประเทศไทย ตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีที่ผ่านมาได้มีการปรับเปลี่ยนแนวคิดและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ เช่น ในสมัยสุโขทัย สถาบันพระมหากษัตริย์มีสถานะและความสัมพันธ์กับอาณาจักรกับบุตร ครั้นล่วงมาถึงสมัยอยุธยา ฐานะความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับราษฎรปรับเปลี่ยนมาเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นสมมติเทพกับไพร่ฟ้าตามคติของศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู ซึ่งมีอิทธิพลเป็นอันมากในภูมิภาคนี้ นอกจากนั้นคนไทยรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ในเวลาต่อมาพระพุทธศาสนาได้มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการเมืองและการปกครองของประเทศไทย พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขของประเทศตามคติในทางพระพุทธศาสนาแล้ว คือพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ที่เสด็จอุบัติมาบำเพ็ญบารมี เพื่อเตรียมพระองค์จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล

กล่าวโดยรวมแล้ว จะเห็นได้ว่าตามคติความเชื่อแต่โบราณมานั้น สถาบันพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่บนรากฐานความเชื่อของสองศาสนาผสมผสานกัน คือความเชื่อทางฝ่ายศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ เป็นอวตารปางหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าจากสรวงสวรรค์ลงมาปราบยุคเข็ญในโลกมนุษย์ พร้อมกับความเชื่อทางฝ่ายพุทธศาสนาอีกกระแสหนึ่งที่เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ ทรงมีภาระบำเพ็ญบารมีเพื่อจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในพระชาติต่อไป ความคิดทั้งสองฝ่ายนี้ห่างไกลกันมากกับความคิดในทางทฤษฎีรัฐศาสตร์ของฝ่ายตะวันตก ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “สัญญาประชาคม”(social contract) เพราะตามความคิดฝ่ายตะวันตกในแนวทางสัญญาประชาคมนั้น ผู้ปกครองหรือประมุขของรัฐมิได้เข้าสู่ตำแหน่งด้วยบุญญาบารมีหรือเทวสิทธิ์ที่พระผู้เป็นเจ้าจากสรวงสวรรค์ประสิทธิ์ประสาทให้ หากแต่ผู้คนทั้งหลายที่เป็นสมาชิกในสังคมยินยอมพร้อมใจกันสละความเป็นเสรีในส่วนของแต่ละคน เพื่อยกย่องให้ผู้ใดผู้หนึ่งที่เห็นเหมาะสมทำหน้าที่เป็นผู้นำ ผู้ปกครอง การเข้าสู่ตำแหน่งของผู้ปกครองหรือประมุขของรัฐ จึงเกิดขึ้นจากฉันทามติของประชาชน ทฤษฎีนี้เองทำให้ผู้ปกครองต้องสำนึกตระหนกอยู่เสมอว่าตนมีหน้าที่ต้องดูแลคุ้มครองผู้คนที่อยู่ในแคว้นแคว้นตามสัญญาประชาคมที่ตนเองได้รับมอบหมายมา

เมื่อเราย้อนกลับไปศึกษาประวัติศาสตร์เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งของเมืองไทย เราจะพบว่า ช่วงเวลาในรัชสมัยของพระองค์ เป็นเวลาที่เมืองไทยกำลังเปลี่ยนแปลงหรือปรับตัวครั้งสำคัญ จากสังคมแบบจารีตดั้งเดิมที่ยึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยเราต้องพบกับกระแสวัฒนธรรมและความคิดความเชื่ออย่างตะวันตกที่ไหลบ่าเข้ามาอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติในพุทธศักราช 2394 นั้น สยามประเทศกำลังอยู่ในช่วงเวลาที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างยุคเก่าและยุคใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงมาสู่สยามประเทศในหลายด้าน กล่าวเฉพาะแนวพระราชดำริทางการเมือง ทรงแถลงพระราชดำริโดยชัดแจ้งในหลายวาระว่า พระมหากษัตริย์มิใช่ผู้ที่ถือเทวสิทธิ์ หากแต่สถาบันพระมหากษัตริย์ดำรงอยู่ได้ด้วยความยินยอมพร้อมใจของอาณาประชาราษฎร พระเจ้าแผ่นดินจึงมีพระราชภาระที่จะต้องทำนุบำรุงความผาสุกของข้าแผ่นดินจนเต็มพระกำลัง และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่ประชาชนส่วนใหญ่เคารพนับถือด้วย งานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนที่ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงและมีผลที่เกิดขึ้นแตกต่างจากแนวคิดเดิมสมัยจารีต

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์
2. เพื่อศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์บุคคลซึ่งเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์ของแง่มุมความคิดเกี่ยวกับประเด็นที่เป็นหัวข้อวิทยานิพนธ์ ได้แก่ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี นักวิชาการประวัติศาสตร์อาวุโส และกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และอาจารย์ ดร.ชัชพล ไชยพร รองคณบดีฝ่ายวิชาการ อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยคือ แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง และเอกสารชั้นต้นและชั้นรอง ได้แก่ พระราชพงสาวดาร พระราชหัตถเลขา ประกาศที่เป็นกฎหมาย และเอกสารทางราชการที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และหนังสือทางวิชาการที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้เรียบเรียงค้นคว้าขึ้น

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ครบถ้วนในทุกๆ ด้าน โดยการวิจัยเอกสารทั้งจากข้อมูลปฐมภูมิและข้อมูลทุติยภูมิ คือเป็นการค้นคว้ารวบรวมเอกสารทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารเกี่ยวกับเหตุการณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างแบบเจาะลึก แล้วนำข้อมูลเหล่านั้นมาจัดหมวดหมู่ วิเคราะห์ และนำมาใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์ข้อมูล

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลใช้การตีความ วิเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอผลการวิจัยในลักษณะของการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

สรุปผลการวิจัยและการอภิปรายผล

การวิจัยสรุปผลและอภิปรายผลได้ ดังนี้

1. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นของพระองค์เอง แตกต่างไปจากแนวความคิดเดิมที่ถือกันว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพหรือธรรมราชา ทรงมีประสบการณ์จริงก่อนขึ้นครองราชย์ทำให้ทรงได้ข้อสรุปว่าเหตุผลของการเป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือพระมหากษัตริย์ของเมืองไทยนั้นเพราะ “มหาชนสโมสรนิกรสมมติ” คืออาณาประชาราษฎรพร้อมใจกันยกย่องยินยอมให้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น ไม่ใช่เพราะบุญวาสนาบารมี หรือเทพยดาบันดาลให้เป็นไป

การที่ทรงมีแนวพระราชดำริดังกล่าวเป็นผลเนื่องมาจากรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของการเป็นสยามประเทศในยุคใหม่ จากการศึกษาเอกสารทางประวัติศาสตร์ พบว่า ร่องรอยและอิทธิพลทางความคิดและวัฒนธรรม ตามแบบจารีตนิยมดั้งเดิมของกรุงศรีอยุธยายังคงมีอิทธิพลสูงในช่วงสามรัชกาลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีการเปลี่ยนแปลงหรือผิดแผกแตกต่างจากรายละเอียดของความคิดและวัฒนธรรมที่มีสืบเนื่องมาจากกรุงศรีอยุธยาอยู่บ้าง แต่ก็เป็นการปรับเปลี่ยนแต่เพียงเล็กน้อย ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังมีความยึดโยงกับค่านิยมและวัฒนธรรม “ครึ่งบ้านเมืองคี่” อันหมายถึงยุคสมัยที่มีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่นั่นเอง ที่เป็นดังนี้ก็เพราะผู้ที่ช่วยกันสถาปนากรุงเทพมหานครหรือกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2325 นั้น ล้วนแต่เป็นผู้ที่มีกำเนิดและเติบโตโดยมีสภาพภูมิปัญญาในความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาสูญสลายไปในสงครามเมื่อพุทธศักราช 2310 การสร้างกรุงใหม่ในเวลาอีก 15 ปีต่อมา จึงมีความพยายามอย่างเต็มที่ที่จะสร้างกรุงศรีอยุธยาที่คุ้นเคยขึ้นมาใหม่ให้ได้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นเวลาที่ได้ผ่านไปกว่าหนึ่งชั่วคนแล้ว อาจกล่าวได้ว่าไม่มีผู้คนที่ยังเห็นเหตุการณ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา ประจวบสมยกันกับที่อิทธิพลของโลกตะวันตกซึ่งเป็นยุคของการล่าอาณานิคมกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาในเอเชีย ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดินแดนบางส่วนของพม่าได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษไปแล้ว ในขณะที่ฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจฝ่ายตะวันตกอีกชาติหนึ่งก็เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในคาบสมุทรอินโดจีน การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นช่วงเวลาที่สยามประเทศต้องปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญ เพื่อจะได้สามารถเผชิญกับวิกฤตจากจักรวรรดินิยมในยุคสมัยนั้น

นับเป็นโชควาสนาของเมืองไทยที่ผู้นำสยามประเทศพระองค์ใหม่ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประวัติและประสบการณ์ก่อนครองราชย์ผิดแผกกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนเป็นอันมาก เพราะคงไม่เป็นการเกินเลยถ้าจะกล่าวว่าพระองค์ต้องทรงผิดหวังครั้งใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยผู้ทรงเป็นพระราชบิดาเสด็จสวรรคตในขณะที่พระองค์มีพระชนมายุเพียง 20 พรรษา และพระองค์เองซึ่งทรงอยู่ในฐานะที่ควรจะได้รับราชสมบัติกลับต้องดำรงอยู่ในสมณเพศนานถึง 27 ปีตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ช่วงเวลานั้นเองก็กลับมีคุณในภายหลังอย่างเด่นชัด เพราะทำให้พระองค์ได้ทรงคุ้นเคยกับราษฎรอย่างที่ไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดทรงได้รับโอกาสเช่นนี้มาก่อน ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ทั้งฝ่ายพระพุทธศาสนาและฝ่ายโลกตะวันตกจนแตกฉาน ทรงสามารถอ่าน เขียน และรับส่งภาษาอังกฤษได้ เป็นเหตุให้สามารถทรงพระอักษรภาษาต่างประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาอังกฤษได้โดยไม่มีอุปสรรค พระองค์จึงทรงรู้จักและทรงเข้าใจโลกได้กว้างขวาง ปัจจัยเหล่านี้เมื่อนำมารวมเข้าด้วยกันกับประสบการณ์และความรู้เดิมที่ทรงได้รับในฐานะเจ้าฟ้าชายราชกุมาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นของพระองค์เอง แตกต่างจากแนวคิดเทวราชาหรือธรรมราชาที่มีมาแต่เดิม แนวพระราชดำริของพระองค์จึงเป็นรากฐานสำคัญสำหรับพระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรตลอดเวลาที่ทรงครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน

2. ผลที่เกิดจากแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามข้อ 1 ทำให้พระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรในฐานะพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะใกล้ชิดและเข้าถึงจิตใจของราษฎรมากขึ้นกว่าแต่ก่อน พระองค์มิได้ทรงถือราชาภิเษกไว้ว่าเป็นเจ้าเป็นใหญ่ที่ทุกคนต้องยำเกรงต่อพระราชอำนาจ จะทรงเตือนพระองค์เองและแจ้งให้คนทั้งหลายทราบเสมอว่า “พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของพระองค์” ดังปรากฏหลักฐานไว้ในหนังสือพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถ้าจะย้อนกลับ ไปพิจารณาหัตถ์แนวพระราชดำริทางการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าเป็นความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ คือ สะท้อนความเป็นจริงเชิงประจักษ์ มิได้มีการอ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือความเชื่ออันยากต่อการพิสูจน์ อาจจะเป็นเพราะสาเหตุที่ได้ผนวชเป็นเวลานานถึง 27 ปี นอกจากทรงศึกษาธรรมในศาสนาพุทธแล้วในระหว่างนั้นได้ทรงศึกษาวิทยาการของตะวันตกหลากหลายแขนง ทำให้พระองค์ทอดพระเนตรและทรงรอบรู้ความเป็นไปและความเปลี่ยนแปลงของโลกอย่างชัดเจน แม้ในเหตุการณ์เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ประชุมเห็นพ้องต้องกันให้อัญเชิญพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ จึงไปกราบบังคมทูลเชิญเสด็จเพื่อทรงลาผนวชมาจากวัดบวรนิเวศวิหาร มีนัยว่า ผู้คนทั้งหลายในแผ่นดินก็พากันมีน้ำใจชื่นชมโสมนัสและยินยอมพร้อมใจกันอยู่ภายใต้พระบารมี เป็นเหตุการณ์ความจริงที่ประจักษ์ด้วยสายพระเนตร จึงทรงอธิบายว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินเพราะ “คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง”

พระบรมราชาธิบายที่พระราชทานไว้เช่นนี้ มีผลเป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจนและทำให้สิ่งที่ปรากฏในแนวพระราชดำริปฏิบัติได้จริงคือ ทรงยอมลดพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดที่ทรงมีอยู่โดยชอบธรรมลง เช่น ทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาาร่วมกันกับคณะที่ปรึกษาโดยทรงอธิบายพระราชหฤทัยว่า จะทรงคิดอ่าน “ให้การทั้งปวงซึ่งเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองสำเร็จไป” ทรงลดหย่อนธรรมเนียมที่กีดกันความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร เช่น ทรงยกเลิกธรรมเนียมการยิงกระสุนใส่ราษฎรในระหว่างทางเสด็จ การออกประกาศหรือกฎหมายในรัชสมัยนี้ที่ทรงอธิบายสาเหตุความจำเป็นในการออกกฎหมายอย่างยืดยาว เพื่อชักจูงให้ราษฎรเห็นความจำเป็นในการออกกฎหมายแทนที่จะเป็นการออกคำสั่งในเชิง “เทวบัญชา” เป็นต้น

กล่าวโดยรวมพระราชดำริทางการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลกระทบโดยตรงต่อแนวคิดเทวราชา ซึ่งสมมติองค์พระมหากษัตริย์เป็นเทวะ หรือเป็นอวตารของพระนารายณ์ พระผู้เป็นเจ้าของจักรวาล หากแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางแนวพระราชดำริเสียใหม่ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์เพราะราษฎรยกย่องให้ปกครองบ้านเมือง ผสมผสานกับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่ทรงศึกษาและเลื่อมใสศรัทธาในฐานะเป็นศาสนาประจำชาติสืบมาช้านาน แนวพระราชดำริที่เป็นแนวคิดใหม่นี้ทำให้พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมา มิใช่สมมติเทพที่มีฤทธานภาพล้นพ้นโดยหาขอบเขตมิได้ดั่งในบางประเทศ ตรงกันข้ามแนวคิดสมมติเทพของเมืองไทยได้แปรเปลี่ยนด้วย ทรงใช้พระราชอำนาจทั้งปวงโดยคำนึงถึงคุณสมัยที่เป็นกรอบหรือข้อจำกัดแห่งการใช้พระราชอำนาจ ได้แก่ ธรรมเนียมสำหรับผู้ครองแผ่นดินตามคำสอนในพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง บทกฎหมายภายในที่เป็นข้อจำกัดพระราชอำนาจ ได้แก่ พระธรรมนูญศาลชั้นต้นเปรียบได้กับกฎหมายธรรมนูญของนักคิดฝ่ายโลกตะวันตก และกฎหมายบริหารบาลบางบทที่วางกติกาในการใช้พระราชอำนาจให้เป็นไปในการครองธรรมประการหนึ่ง สนธิสัญญาที่ไทยผูกพันกับนานาชาติอันเป็นผลจำกัดพระราชอำนาจในเรื่องการเก็บภาษีและการพิพาทจากคดีประการหนึ่ง และประการสุดท้ายคือความที่จะทรงยับยั้งพระราชหฤทัยด้วยพระองค์เอง โดยทรงเห็นแก่ประโยชน์ของแผ่นดินและประชาชนเป็นสำคัญอีกประการหนึ่ง

ด้วยเหตุเหล่านี้จึงเป็นผลให้สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยมีลักษณะพิเศษและเป็นที่ยอมรับของมหาชนสืบต่อกันจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย แม้การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปีพุทธศักราช 2475 ซึ่งเป็นผลให้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง แต่สถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีต้นทางความคิดมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังคงดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนเข้ากับรูปแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตยได้อย่างสนิทสนมกลมกลืนตราบกระทั่งปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

งานวิจัยชิ้นนี้แม้จะมีชิ้นงานวิจัยชิ้นแรกที่กำลังถึงแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดี น่าจะกล่าวได้ว่างานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยที่มุ่งโดยตรงที่จะวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่วรรณกรรมหรือวิทยานิพนธ์เรื่องอื่นมิได้วิเคราะห์เจาะลึกในประเด็นเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์โดยตรงตามสมมติฐานของงานวิจัยเรื่องนี้

งานวิจัยเรื่องแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นความพยายามขั้นต้นที่จะวิเคราะห์ประเด็นเรื่องนี้ให้ชัดเจน และนำเสนอแง่มุมทางวิชาการเพิ่มเติมจากที่ผู้อื่นได้วางรากฐานไว้แล้ว ข้อค้นพบจากวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จะประโยชน์ในการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ หรือเรื่องอื่นต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติอื่นๆ เช่น แนวพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องการกระจายอำนาจที่เป็นของพระมหากษัตริย์แต่เดิมให้กับขุนนาง หรือการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมือง

2.2 ควรศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระกุลทายาทในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า (2547) “เรื่องราวประวัติในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่แรกทรงพระผนวชตลอดสวรรคาลัย” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า 1-15 กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- กรมศิลปากร (2529) *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1* กรุงเทพมหานคร รุ่งศิลป์การพิมพ์
- กระทรวงยุติธรรม (2546) *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน* วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพค
- กีกฤทธิ ปราโมช,ม.ร.ว. และคณะ (2551) *ลักษณะไทย ภูมิหลัง* พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร ไทยวัฒนาพานิช
- ชัชกร แก้วมาก (2552) “การคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญภายใต้วัฒนธรรมทางการเมืองไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญานิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ชลภูมิ บรรหาร (2552) “ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- ชัยพล ไชยพร (2553, 26 เมษายน) รองคณบดีคณะนิติศาสตร์ อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สัมภาษณ์โดย ชงทอง จันทรางศุ คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร
- ชาติรี ประกิตนทการ (2552) “คดีพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 : อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาบันปกครอง” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน): 79-97
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม (2552) *กษัตริย์วังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร สร้างสรรค์บุ๊คส์
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และจขจร สุขพานิช (2547) *พระเกียรติประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- ทิพากรรสมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา (2547) *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3* พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพมหานคร คุรุสภาลาดพร้าว
- ชงทอง จันทรางศุ (2535) *การปฏิรูปภาษากฎหมายไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร อักษรสัมพันธ์
- _____. (2550) *ในกำแพงแก้ว* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพค
- _____. (2553) *ของสวยของดีครั้งแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง* พิมพ์ครั้งที่ 3 (แก้ไขเพิ่มเติม) กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพค
- นฤมล ชีววัฒน์ (2525) “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547 ก) *เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- _____. (2547 ข) “พระบรมราชาธิบายเรื่องดาวหาง” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า 569-572 กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

- _____. (2547 ค) พระราชนิพนธ์คาถาพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป แปลจาก คาถาพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป โดยพระญาณวิจิตร (สิทธิ์ โจนานนท์ ปรีชญ) กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- _____. (2547 ง) เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- _____. (2548) “ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394” ใน รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 4-326 กรุงเทพมหานคร องค์การค้าของคุรุสภา
- _____. (2550) “สำเนาพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ” ใน พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 113-114 และหน้า 172-173 กรุงเทพมหานคร อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
- รัตนะ หว่าละ (2552) “การสถาปนาอาณาจักรสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 กรณีศึกษาจังหวัดแม่ฮ่องสอน” วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- วอลเตอร์ เอฟ เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลจาก Siam Under Rama III โดย นิจ ทองโสภิต (2530) กรุงเทพมหานคร กรมศิลปากร
- วีรวัลย์ งามสันติกุล (2547) “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการแซ่ด” ใน สุภวัฒน์-ศุภวาร จุลพิจารณ์ หน้า 165-175 กรุงเทพมหานคร เพ็ญฟ้า
- สุภวัฒน์ เกษมศรี (2548) “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์สยามประเทศ” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 27 (มกราคม-มิถุนายน): 1-14
- _____. (2553, 1 เมษายน) สัมภาษณ์โดย ชงทอง จันทรางศุ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร
- ส.พลายน้อย (2553) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรุงเทพมหานคร พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร พิมพ์คำ
- _____. (2547) พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4 นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- _____. (2553) ทศพิชราชธรรมจรรยาติกา กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพล
- สุทธิศักดิ์ ระบอบ สุขสุวรรณนท์ (2552) “ตามรอยสืบหาบรรพบุรุษต้นราชวงศ์จักรี” ศิลปวัฒนธรรม 30, 8 (มิถุนายน): 79-92
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2550) “แนวคิดทางการเมืองและสังคมของไทย” ใน ประมวลสาระชุดวิชาแนวคิดทางการเมืองและสังคม หน่วยที่ 5 หน้า 265-302 นนทบุรี สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- เอ บี กริสโวลด์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. (2547) นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย